BHARATI INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH & DEVELOPMENT (BIJMRD)

(Open Access Peer-Reviewed International Journal)

DOI Link : https://doi.org/10.70798/Bijmrd/03070022

Available Online: www.bijmrd.com|BIJMRD Volume: 3| Issue: 07| July 2025| e-ISSN: 2584-1890

वराहपुराणे वर्णितपौराणिकधर्मानुसारेण भक्तितत्त्वम्, सामाजिकी जीवनचर्या च

रञ्जित वाग्दी

शोधच्छात्रः, संस्कृत विभाग, पटना विश्वविद्यालयः

Abstract:

पुराणशब्दस्य व्युत्पत्तिगतार्थः भवति प्राचीनकाहिनी। प्राचीनपुराणेषु प्रदत्तसंज्ञानुसारं पुराणं भवति पुराकालस्य विवरणम्। यद्यपि पुराकाले तथा च अतीतकाले एतादृशी घटना अभूत् तस्मात् एतदर्थं नाम भवति पुराणम्। यतो हि प्राचीनमत्स्यपुराणे समुल्लिखितमस्ति यत् "पुराणस्य कल्पस्य पुराणानि विदुर्बुधाः"[1]। 'पुराण' शब्दः विशेषार्थे व्यवहृयते। पुराणं भवति विशेषवैशिष्ट्यपूर्णः एकः धर्मग्रन्थः। वराहपुराणे वर्णितं पौराणिकधर्मानुसारं भक्तितत्त्वम् -एष विषयः वैष्णवागमे अतीव महत्वपूर्णः। वराहपुराणे भगवान् विष्णोः वराहावतारस्य माहात्म्यं प्रधानतया वर्ण्यते, तथापि तत्र भक्तेः स्वरूपं, प्रकाराः, श्रेष्ठता च विषदतया निरूपितानि सन्ति। पौराणिकधर्मे भक्तिः केवलं उपासना न, अपितु मोक्षप्रदं महान् साधनमार्गः इति तत्र प्रतिपाद्यते। पुराणशब्दस्यार्थः भवति प्राचीनकथा प्राचीनकाहिनी च। पुराण इत्युक्ते इतिहासमपि अववोध्यते। किन्तु इतिहासं पुराणञ्च सम्पूर्णं भिन्नं भवति। यतो हि इतिहासं भवति अतीतकालस्य घटना। अपरञ्च पुराणं भवति सुदीर्घभूतकालस्य घटना। इतिहासशब्दस्य व्युत्पत्तिगतार्थः इति आस् एवमपि आसीत्।

महर्षिः वेदव्यासः सर्वाणि पुराणानि संस्कृतभाषायां सङ्कलितं कृतवान्। पुराणस्य आभिधानिकार्थः भवति प्राचीनम्। अथर्ववेदे चतुर्णां वेदानां वर्णनमस्ति। ततःपरं पुराणस्य उल्लेखः समुलभ्यते। वेदस्य भाषाशैली किञ्चित् कठीनमस्ति तस्मात् पुराणे कथानुसारं वेदस्य विषयाः सरलभाषया व्याख्यां क्रीयते स्म। पुराणं कस्यचित् व्यक्तेः जीवने परिवर्तनं साधयितुं समर्थः भवति।

Keywords: *प्राचीनकाहिनी, पुराकाल, वराहपुराण, वराहावतार, अथर्ववेद.*

भूमिका:

वराहपुराणं विष्णुपुराणपरम्परायां स्थितं एकं महत्त्वपूर्णं पुराणम् अस्ति। अत्र भगवत्-वराहस्य उपदेशेन धर्म, भक्तिः, तीर्थ, यज्ञ, दान, व्रतादीनां महत्त्वं निरूप्यते। अत्र भक्तितत्त्वं एकं प्रधानं आधारतत्त्वं रूपेण प्रतिपाद्यते, यत् पौराणिकधर्मस्य मूलाधारः अस्ति।

वराहपुराणे भक्तितत्त्वस्य स्वरुपम्:-

१.**भगवत्स्वरूपे श्रद्धा:** वराहपुराणे भगवतः विष्णोः अनेकरूपाणि वर्ण्यन्ते-वराहरूपेण भूमेः उद्धारकः, भक्तवत्सलः च। तस्य चरणयोः अर्चनं, ध्यानं, नामस्मरणं च भक्तेः लक्षणानि उच्यन्ते।

"श्रद्धया परमं तीर्थं यत्र नारायणः स्मृतः।

तत्र भक्त्या समायुक्तो मोक्षमार्गं स गच्छति ॥"[2]

तात्पर्यं: श्रद्धया युक्तः भक्तः नारायणस्य स्मरणं कुर्वन् मोक्षमार्गं लभते।

२.**भक्ति –मोक्षसाधनम्:** वराहपुराणे भक्तिः केवलं लौकिकसुखाय न, अपितु मोक्षस्य मार्गः इत्यपि प्रतिपाद्यते। ज्ञानकर्मभ्यः भक्तिः श्रेष्ठा इति स्पष्टं निरूपणम् अस्ति।

"नान्यं पश्यामि धर्मं हि भक्तेः परं हि वैष्णवम्।"[3]

भक्तिधर्मात् श्रेष्ठं अन्यं धर्मं न पश्यामि-एवमुक्तं भगवता।

३. **पौराणिकधर्मे भक्तेः स्थानम्:** पौराणिकधर्मे (पुराणादिषु वर्णिते धर्मे) यज्ञ, दान, व्रत, पूजा, तीर्थयात्रा इत्यादीनां मूलं भक्तिः। भक्तिहीनं कर्म निष्फलं इति दृष्टिकोणः। वराहपुराणे समस्तधर्मकर्मेषु भक्तेः अनिवार्यत्वं प्रतिपाद्यते।

४. **गृहस्थोऽपि भक्त्यायोग्यः** गृहस्थाश्रमस्थस्यापि भक्तियोगे प्रवृत्तिः प्रशस्यते। गृहधर्मपालने यः भक्त्यायुक्तं जीवनं यापयति, स एव सच्चरितार्थं प्राप्नोति।

"गृहस्थोऽपि सदा युक्तो भक्तिमार्गे स्थितो यदि।

स लोके सुकृतं कृत्वा विष्णुलोकं स गच्छति ॥"[4]

क) दिनचर्या, आश्रमव्यवस्था, वर्णव्यवस्था, कर्मव्यवस्था, नैतिकमाचरणम् - वराहपुराणं धर्म, आचार, सामाजिक-पारिवारिक मूल्यानां विषये गम्भीरं विवेचनं करोति। एषु विषये अत्र मुख्यतया दिनचर्या, आश्रमव्यवस्था, वर्णधर्माः, पारिवारिककर्तव्यानि, नैतिकमूल्यं च प्रतिपाद्यन्ते।

१. **सामाजिकजीवनम्** (Social Life)**:** वराहपुराणे सामाजिकजीवनस्य मूलं धर्मे स्थाप्यते। समाजस्य संरचना वर्णाश्रमधर्मे आधारितं दृश्यते।

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥[5]

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां कर्मसञ्ज्ञया।

कर्तव्यं प्रतिपद्येत धर्मेण न विपर्ययः ॥[6]

२. पारिवारिकजीवनम् (Family Life): गृहस्थाश्रमः सामाजिक-पारिवारिकजीवनस्य केन्द्रबिन्दुः। वराहपुराणे गृहस्थस्य कर्तव्यं स्पष्टं निर्दिष्टम्।

गृहस्थो हि यथा धर्मं पुत्रदारधनाधिकः।

सेवते तु सदा शास्त्रं स जीवन्मुक्तिमश्नुते ॥ [7]

गृहस्थः यदि धर्ममार्गे स्थित्वा पुत्रदारसंरक्षणं करोति, तर्हि स एव मोक्षपथं प्राप्नोति। पारिवारिकजीवनं धार्मिकजीवनस्य साधनमिति अत्र सूचितम्।

३. आश्रमव्यवस्था (Stages of Life): जीवनं चतुर्षु आश्रमेषु विभज्यते - ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ, संन्यास। प्रतिआश्रमस्य कर्तव्यं वराहपुराणे उल्लिखितम्।

ब्रह्मचर्यं गुरुस्थेयं गृहस्थो धर्ममाचरेत्।

वानप्रस्थस्तपस्येत संन्यासी मुनिरुच्यते॥[8]

जीवनस्य विभिन्नावस्थायाः धर्मः अत्र दर्श्यते। एषा व्यवस्था जीवनस्य संतुलनं, समाजस्य स्थैर्यं च साधयति।

४. नैतिकमूल्यानि (Moral Values): नैतिकता सामाजिक-पारिवारिकजीवनस्य आधारः। वराहपुराणे सत्यं, अहिंसा, दया, क्षमा, दमः, तपः इत्यादयः गुणाः विशेषतया वर्णिताः।

सत्यं दया क्षमा शौचं तपो दम इतीश्वराः।

एते धर्मस्य मूलानि नित्यमेव सदा स्मृताः॥[9]

एते गुणाः न केवलं आध्यात्मिकविकासाय, अपि तु सामाजिकसौहार्दाय अत्यावश्यकाः।

५. स्त्रीणां कर्तव्यं च सम्मानः (Women's Role and Respect): स्त्रीणां पारिवारिकजीवने विशेषस्थानं अस्ति। तासां धर्मः पतिसेवायाम्, पुत्रपालने, कुलरक्षणे च दृश्यते।

"या स्त्री पतिं समाचक्रे धर्मेण सततं मुदा।

सा लोके सुखमेधेयमपरत्र च मोक्षदम्॥"[10]

अत्र स्त्रीणां धर्मपालनं, पतिपरिवारसेवा च मोक्षसाधनरूपेण प्रदर्श्यते-, यद्यपि आधुनिकदृष्ट्या समालोच्यं भवति।

६. शिक्षा व आचारः (Education and Conduct): शिक्षाया आरम्भः ब्रह्मचर्याश्रमे एव भवति। छात्रः गुरुकुले शिक्षां प्राप्य आचार्यसेवा कुर्यात्।

"शुश्रूषया गुरोर्नित्यं वेदाध्ययनसाधनम्।

नित्यं नियमधर्मज्ञो ब्रह्मचारी भवेद्बुधः॥"[11]

गुरुभक्त्या सह अध्ययनं ब्रह्मचर्ये प्रमुखं धर्मरूपं सूच्यते।

वराहपुराणं सामाजिक-पारिवारिकमूल्यानां समृद्धं कोशरूपम् अस्ति। अत्र जीवनस्य प्रत्येकपथे -शिक्षा, विवाह, गृहस्थधर्मः, नैतिकमूल्यानि, सामाजिककर्तव्यं च सुस्पष्टतया प्रतिपाद्यन्ते। एषः ग्रन्थः प्राचीनभारतीयजीवनदर्शनस्य अद्भुतं प्रतिबिम्बं दत्ते।

चतुर्वर्ण्यस्य दिव्योत्पत्तिः पौराणिककाले परिकल्पिता अस्ति। वराहपुराणे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रोत्पत्तिविषये निम्नलिखितवर्णनं प्राप्यते यत् अग्निःपरमकारणं तु ब्रह्म तेजः। तेन एव तेजः क्षत्र-तेजः भगवतः बाहुभ्यः उत्पन्नः। तदनन्तरं ऊरुतः वैश्यं चरणशूद्रं च निर्मितम्। वायुः

विश्वश्च एतस्य समर्थनं करोति, परन्तु विष्णुः सृष्टेः उत्पत्तिः ब्रह्माद् न अपितु विष्णुतः एव। ऋग्वेदस्य अनुसारं वर्णानाम् उत्पत्तिः ब्रह्मणः विभिन्नेभ्यः भागेभ्यः अभवत्। ऋग्वेदस्य पुरुषसूक्ते विहाय वैश्यशूद्रशब्दौ कुत्रापि न प्रादुर्भूतौ। किन्तु अथर्ववेदे तैत्तिरीयसंहितायां च बहुवारं उल्लिखितम् अस्ति। ऋग्वेदे तैत्तिरीयसंहितायां च 'ब्राह्मण' इति शब्दः बहुवारं दृश्यते, परन्तु तस्य प्रयोगः कस्यापि जात्याः अर्थे न भवति। यदि जातिप्रयुक्तोऽयं शब्दः तदा मन्त्रप्रवर्तकत्वात् एव।केषुचित् स्थानेषु ब्राह्मणक्षत्रिययोः कृते 'ब्रह्म' शब्दः उल्लिखितः अस्ति, 'ब्रह्म' वै ब्राह्मणः क्षेत्रं राजन्यः। एतावता वक्तुं शक्यते यत् ब्राह्मणग्रन्थानां प्रकाशनसमये जातिव्यवस्था प्रबलतां प्राप्तवती आसीत्।'वर्ण', 'जाति' इति शब्दौ बहुधा समानार्थे प्रयुक्तौ।

धार्मिकस्रोतानां, प्राचीनबौद्धग्रन्थानां, मेगास्थेनीजस्य विवरणात् च विविधैः उद्धरणैः ज्ञायते यत् ख्रीष्टात् पूर्वं बहुशताब्दपूर्वं कतिपयः जातयः आसन् यत्किमपि भवतु, मेगास्थेनीजस्य मते कुलम् सप्तवर्णाः आसन्, यथा १. दार्शनिकः २. कृषकः, ३. गोपाल, ४. गनेरिया, ५. शिल्पी, ६. सैनिकः, ७. प्रेक्षकः, ८. पार्षदः करग्राहकः च।पी.वी. काने प्रथमपञ्चमवर्गौ ब्राह्मणक्षत्रियौ, द्वितीयतृतीयवर्गौ वैश्यौ, चतुर्थः शूद्रछग्रान् सप्तमौ व्यापारप्रधानौ च भवितुमर्हति इति तस्य मतम्।प्राचीनकाले ब्रह्मपुराणे 'सैत्रिक' (रजी) जातिः, अग्निषु 'पुक्का' जातिः च उल्लेखः अस्ति। विष्णु इत्यस्मिन्'यवन', 'वैदेहक', 'शौण्डिक', सूत, ब्रह्म' इत्यस्मिन् नट, अग्नि' इत्यस्मिन्'वैदेहक', भगवद्गीता इत्यस्मिन्'श्वपच' (कुत्तों की श्रेणी वाली एक जाति), वायु इत्यस्मिन्'सूत' जातेःवर्णनम् अस्ति। वराह-वामन-'भविष्य' इति वाक्यानि शूद्रकम्लकारे उद्धृतानि सन्ति।अत्र शूद्रजपमन्त्रयज्ञसाधनसम्बन्धिनिरूपणम्। वराहपुराणस्य लेखनकालपर्यन्तं याज्ञवल्क्ये अनेकस्थानेषु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रवर्णनानि प्राप्यन्ते यथा मृत्युशोककाले सूतकालस्य अशुद्धिवर्णनस्य स्थाने उल्लेखः प्राप्यते।गौतमस्यानुसारं (ई. ११५० तः १३०० ई.पर्यन्तं पश्चात् कालः) 'वर्णस्य' वर्णने (सूतककालस्य वर्णने) अपि एतदेव कृतम् अस्ति। वराहपुराणे स्वतः भागवतरूपे दीक्षितत्वविषये अपि वर्णनम् अस्ति। अनेन सिद्धं भवति यत् वराहपुराणे लिखिते यावत् चतुर्णां वर्णानां प्रचलनं जातम् आसीत्। गुह्यकशब्दः (शूद्रजातेः एकः प्रकारः) वराहपुराणे।

वराहपुराणं भारतीयजीवनदर्शनस्य प्रमुखं पुराणं यत् धर्मं, आचारं, पारिवारिकं च जीवनं विषये विस्तृतं प्रकाशयति। अस्य पुराणस्य विविधप्रकरणेषु गृहस्थाश्रमस्य, स्त्रीपुरुषयोः कर्तव्ययोः, सन्ततिपालनस्य, वृद्धसेवानाम् च स्पष्टं वर्णनं दृश्यते।जीवनयात्रायाः पोषणार्थम् आवश्यकम्। लुब्धवचः श्रुत्वा संयम्मन उवाच सखे।प्रत्यक्षार्थयुक्ताः शब्दाः कथं वदन्ति ? लुब्धकः तं लोहजालस्य अधः आक्रमितवान्। अग्नौ लोहं तापयितुं आरब्धवान् ततः सः अवदत्, त्वं ज्वाला गृह्णासि। पश्चात् सः ज्वलन्तस्य अग्नौ जलं पातितवान्। पुनः ब्राह्मणः लुब्धकं ब्राह्मणं ज्वाला गृहीतवान्।तं मे ददातु। तस्मिन् मृगमांसं पचामि भकन इति वदामि। काष्ठाग्निः लोहजालद्वारा प्रसृता आसीत्। तथा व्याप्तात्मा सर्वेषां भूतानाम् आश्रयः। सृष्टिः तस्मिन् आत्मायां भवति पुनः पुनः। शरीरत्वात् शास्त्रविहितं कार्यं स्वसमर्पणेन यः करोति सः दुःखं न अनुभवति। अत्र विकार एव सत्यमांसभक्षणं सूचयति।

विष्णुपुराणस्य अनुसारं दुर्गा मांसाहारेन प्रसन्ना भूत्वा जनानां इच्छां पूरयति। उपर्युक्तपुराणस्य अनुसारं राजा सौदासयज्ञस्य अन्ते सः स्वस्य कुलपुरोहितस्य वशिष्ठस्य कृते अशाकाहारीभोजनं कृतवान् आसीत्। ब्राह्मणपुराणस्य अनुसारं संकटकाले ब्राह्मणः यज्ञमांसं खादितुम् अर्हति। एतत् कृत्वा सः अपराधं न अनुभवति। तथा शिवस्य मानसाः पुत्रा अपि मांसं परिकीर्तिताः। विष्णुपुराणकाले अन्नवत् मांसाहारस्य परम्परा आसीत्। यज्ञस्य अवसरे अपि अशाकाहारस्य विषये सूचना अस्ति। मत्स्यपुराणस्य अनुसारं गयातीर्थे मांसं दत्त्वा पूर्वजाः तृप्ताः भवन्ति। वराहपुराणे धर्मव्याधस्य मन्तगस्य च रोचककथा अस्ति। धर्म व्याधः मातङ्गं प्रति चैतन्यहीनभोजनस्य इच्छां प्रकटितवान् मातङ्गं गोधूमं यवदीं च दर्शितवान्। लुब्धकः अवदत् यत् एतानि सर्वाणि धान्यानि जलीयानि दृश्यन्ते। पुराकाले ब्रह्मा यज्ञस्य कृते औषधानि सर्वविधवनस्पतयः च सृजति स्म। पश्चात् ते जीवानां उपयोगिनोऽभवन् इति श्रुतिः।

पुरा ब्रह्मणा एतानि पञ्च महायज्ञानि ब्राह्मणानां हिताय निर्मिताः - दिव्या अर्थात् पार्थिवलोकसम्बद्धाः, भूतसम्बद्धाः, पैत्रः अर्थात् पूर्वजसम्बद्धाः, मनुषः अर्थात् मानवसम्बद्धाः, ब्रह्मा अर्थात् ब्रह्मसम्बद्धाः परहितं मनसि कृत्वा ब्रह्मा तान् ब्राह्मणान् मुखानि कृतवान्। पूर्वोक्ताः पञ्च महायज्ञाः यदा ब्राह्मणैः क्रियन्ते तदा अन्यवर्गाणां कृते हितकराः भवन्ति इति यावत्।

नीचे किञ्चन विशिष्टं पारिवारिकस्थितिनिरूपणं श्लोकैः सह प्रदत्तम् -

१. गृहस्थधर्मस्य महत्त्वम्:

"गृहस्थो हि यथा धर्मं पुत्रदारधनाधिकः।

सेवते तु सदा शास्त्रं स जीवन्मुक्तिमश्नुते॥"[12]

अयं श्लोकः गृहस्थाश्रमस्य सर्वोच्चत्वं दर्शयति। गृहस्थः न केवलं परिवारस्य पोषकः, अपि तु धर्मस्य वाहकः। यः धर्मपूर्वकं जीवनं यापयति, स एव मोक्षमार्गे गच्छति।

२. स्त्रीणां पारिवारिककर्तव्यम्:

"या स्त्री पतिं समाचक्रे धर्मेण सततं मुदा।

सा लोके सुखमेधेयं परत्र च मोक्षदम्॥"[13]

स्त्री यदि पतिसंसेवां, गृहकार्यं च धर्मनिष्ठया करोति, तर्हि तस्या लोकसुखं परत्र च मोक्षलाभो भवति इत्यत्र स्पष्टं प्रदर्श्यते। अस्मिन श्लोके पारंपरिकदृष्ट्या स्त्रीकर्तव्यं प्रतिपादितम्।

३. पुत्रपालनं धर्मरूपेण:

"पुत्राणां रक्षणं कार्यं पित्रोः पवित्रसाधनम्।

निग्रहेण च शिष्याणां पितृधर्मो निरूप्यते॥"

गृहस्थस्य मुख्यकर्तव्यं सन्ततिपोषणं। तेषां शिक्षायाः, अनुशासनस्य च पालनं पित्रधर्मस्य अङ्गं भवति।

४. वृद्धसेवा:

"वृद्धानां सेवया नित्यं पुण्यं लभ्यते मानवः।

तैः कृतं यत् सदा ज्ञेयं तदादरणमर्हति॥"

वराहपुराणे पारिवारिकजीवने वृद्धजनसेवानां विशेषमहत्त्वं उक्तम्। पुत्रैः मातापित्रोः सेवा एव पुण्यजनकं कार्यम्।

५. पारिवारिकसङ्घटनस्य मूलतत्त्वम्:

"स्नेहबन्धेन संयुक्तं कुलं धर्मेण पोषितम्।

सदाचारे स्थिरं ज्ञेयं तत् सुखायैव मानवम्॥"

स्नेहः, धर्मः, आचारः च गृहजीवनस्य स्तम्भाः। यत्र परिवारं एतेन त्रैवर्गिकबन्धनेन सह बद्धं, तत्र सुखं स्थायि भवति।

वराहपुराणे पारिवारिकस्थितिः धर्मनिष्ठया पोष्यमाना दृश्यते। गृहस्थः धर्मपालकः, स्त्री धर्मपत्नी, पुत्रः शिष्यवत् पालनीयः, वृद्धाः सेवनीयाः -एषा संपूर्णा पारिवारिकव्यवस्था धर्मे प्रतिष्ठिता। अनेन पुराणेन प्राचीनभारतीयसमाजे पारिवारिकमूल्यानां गाम्भीर्यम् प्रतिपाद्यते।

संस्कृतं भवितुम् अतीव महत्त्वपूर्णः अर्थात् सम्यक् संस्कृतः भवेत्। वस्तुतः संस्कारद्वारा हृदयात् ज्ञानं जनयित्वा आत्मानम् ईश्वरत्वेन स्थापनं संस्कृतानां मुख्यं प्रयोजनम्, यतः संस्काराः अन्तःकरणं शुद्धयन्ति। संस्कारः मनुष्यम् पापात् अज्ञानात् च दूरं कृत्वा नीतिशास्त्रेण, विचारेण, ज्ञानविज्ञानेन च सह संयोजयति। संस्कृतानां संख्यायाः विषये आदौ विद्वानानां मध्ये किञ्चित् मतभेदः अभवत्। चत्वारिंशत् संस्काराः गौतमस्मृतौ (८.१४-२४) उक्ताः। महर्षि अङ्गिरेण पञ्चविंशतिः संस्काराः निर्दिष्टाः। महर्षिव्यासप्रस्ताविते व्याससमृतौ प्रमुखाः षोडशसंस्काराः उल्लिखिताः सन्ति। अत्र षोडशसंस्कारसूची एवं प्रस्तूयते- (1) परिकल्पना (2) पुंसवनं (3) सीमान्तोनयनं (4) जातकर्म (5) नामकरणं (6) निश्क्रमणं (7) अन्नप्रकाशं (8) वापनक्रिया (चौल-मुण्डन) (9) कर्णवेधः (10) व्रतदेशः (व्रतबन्ध-उपनयन) (11) वेदारम्भः (12) केशान्तः (13) स्नानं (14) उद्वाहा (विवाह) (15) विवाहग्नि परिग्रह एवं (16) प्रेतग्नि-संग्रहः। सलपुरगस्य येषु स्थानेषु सर्वकाराणि निर्मिताः सन्ति। तस्य सूचनं संख्याद्वारा क्रियते। यस्मिन् प्रथमोऽध्यायः सूचितः, ततः परं संख्या श्लोकानां भवति। 4-13-14 - अत्र 'अनमथस्नानसंस्कारः' प्रकीर्तितः। 10-26-27 आतेशु श्लोकेषु 'गर्भ' 'जातकर्म' इति संस्कारः प्रतिकीर्तितः। 'पाणिग्रह-संस्कार' इत्यस्य सुन्दरं वर्चनम् एतेशु श्लोकेषु 22-22-23,45,50 प्रशन्तम अस्ति। 26-11-13 एतेषु श्लोकेषु कन्यानां 'विवाहः' देवैः सह विस्तरेण वर्णितः। ३८ - ३३ - 'वेदध्ययन संस्कार' इति अत्र वर्णितम्। 36-1-6 अत्र सत्यपः तयोः शरीरयोः भेदं स्वरूपं च पृष्टे दुर्वासः अवदत् - न द्वे, प्रत्युत तु त्रीणि शरीराणि सन्ति। प्राणिनां भिन्नभागानां त्रिविधा आश्रयरूपाः सन्ति।प्रथमं ज्ञानहीनं शरीरम् अधर्मं ज्ञायते द्वितीयं उपवासयुक्तं शरीरम् अत्यन्तं धार्मिकं ज्ञायते; धर्माधर्मयोः प्रयोगाय तृतीयः इन्द्रियातिरिक्तः शरीरः अस्ति। अस्य त्रयः प्रकाराः विद्वान् धर्मशास्त्रज्ञैः वर्णिताः सन्ति। यातनाः धर्मः, योगः, भोगश्च त्रिविधः। पुरा जीवहत्या भवतः भावः पापं नाम एव शरीरम् आसीत्। तत् पापं कथ्यते। अस्मिन् काले तपस्य सरलतायाः च अभ्यासेन भवतः सद्भावः यः विकसितः सः भवतः धर्मशरीरः एव। अतः निःसन्देहं भवन्तः वेदपुराणानां ज्ञानस्य अधिकारिणः अभवन् इति अत्र 'पदध्यायन-संस्कारः' इति। ८१-७३ - रुद्रोमायोः 'विवाहः' श्लोके वर्णितः।

यदि धान्यम् एवं विभज्यते तर्हि तत् धान्यं श्रेष्ठं शुद्धं च भवति अन्यथा एताः कणिकाः अपि पक्षित्वेन मन्तव्याः। ये एतत् ददति खादन्ति वा ते महामांस इति उच्यन्ते। एतदतिरिक्तं दर्जयस्य स्वागतसमये गौरमुखेन खादितस्य भोजनस्य चतुर्विधं वर्णनं दृश्यते। तपस्वी व्याधस्य तपःप्रभावं ज्ञातुम् इच्छन् दुर्वासा ऋषिः यवगोधूमतण्डुलैः निर्मितं सुभोजनं प्रार्थितवान्। शीर्णपत्राशीयां किञ्चित्कालं चिन्तयित्वा सः भिक्षां प्राप्तुं निर्गतवान्, वनदेवीः तस्मै नानाधान्यपूर्णं सुवर्णपात्रं प्रदत्तवन्तः। अस्मात् प्रतीयते यत् जनाः नानाधान्यैः निर्मितं भोजनं खादन्ति स्म। वराहपुराणकाले भगवते अर्पणार्थं विविधानि धान्यानि, शाकानि, क्षीरपदार्थानि, विविधानि मांसानि च उल्लेखितानि आसन्। तथा च विविधानि खाद्यपदार्थानाम् अपि सन्दर्भाः सन्ति। मन्त्रद्वारा क्षीरेण सह सप्तधान्यौषधैः निर्मिताः उत्पादाः मधु, शर्करादीनादीनि च अर्पणार्थं शुभानि मन्यन्ते। धर्म चिल्लीक शक, सुगन्धित-रक्तशालिक, लांगशाली, महाशाली, वर्कुमकुम भक्षिक, आमोडा, शिव-सुन्दरी, शिरिका, कुल, कालिक चेत्येभ्यः निर्मितः विभिन्नप्रकारकाणांभोजनपदार्थाः यथा मूंग, उराद, तिल, कुलथ इत्येभ्यः निर्मिताः विभिन्नप्रकाराःभोजनपदार्थाः, गवेढुकः, महामोः, मकुष्ठः तथा च प्रतीयते यत् एते सर्वे पूजायाः, भोगस्य च उपयुक्ताः इति उक्ताः सन्ति। ईश्वरः अपि उक्तवान् यत् शियामकेन सह अहं भक्तानाम् प्रियवस्तूनि अपि स्वीकुर्वन् अस्ति। गोक्षीरं दधिं घृतं च सर्वश्रेष्ठं स्मृतम्। महिष-मेष-बक-दुग्धं निषिद्धम् अस्ति। तेषां घृतं दधिं च निषिद्धम्।

वैदिकब्राह्मणानां यज्ञे बककुक्कुटमयूरकुक्कुटवार्तिककपिञ्जलवेनुकवीर्यजल -पक्षिगिरिवार्टिकपदविलासकचित्राङ्गपोतमांसं शुभं उल्लिखितम्। गोव्यतिरिक्तपशूनां दुग्धेन निर्मितं खीरं, एकखुरपशुमांसम्, पक्षिणां मध्ये पञ्चकोटक, सारिका, नीलपत्रपक्षिणां मांसं च निषिद्धम्।

उपर्युक्तवर्णनेन ज्ञायते यत् तत्कालीनाः जनाः नानाधान्यैः सह मांसं खादन्ति स्म।" वराहपुराणे एकस्मिन् स्थाने मांसभक्षकः लुब्धकः तडागे मत्स्यं विदारितवान्।

९८-४४ तमे वर्षे देवधिदेवस्य सन्निधौ त्रि-यज्ञं कृत्वा 'गर्भधानादि'-निष्पादनं सम्यक् कल्पनीयम्। एवं प्रकारेण 'गर्भधान-संस्कार' इति वर्णितम्।३७-११५,११७ अत्र 'विवाहः' इति शब्दैः प्रकीर्तितः। १६०-२० - कन्यादान अर्थात् 'विवाह-समारोह' वर्णितः। १६०-३१-३३ - अत्र 'अन्येष्टि-संस्कार' इति प्रतिषेधः उद्धृतः, यथा सर्पेण, शृङ्गेन, दाढ्येन वा दष्टानां वा आत्महत्यायाः वा अन्त्येष्टिविधिः नास्ति।अपस्तम्बा इति उक्तवान्।

मानवाः आत्महत्यां कृत्वा नरकं बहुकालं दुःखं प्राप्नोति। तस्य प्रायश्चित्तं कुर्यात्। तदर्थं जलदानं, अन्त्येष्टिसंस्कारं च न कर्तव्यम्। अत्र अन्त्येष्टिसंस्काराः चित्रिताः सन्ति। 168- 14-17 - 'गर्भधारणं', 'जातकर्म', 'नामकरणं', 'अन्नप्रकाशः', 'चूडाकरणं', 'उपनयनं', 'विवाहसंस्कारः' च अत्र वर्णिताः सन्ति। १७३-१२ अत्र धनसमन्वयः विवाहः चित्रितः। परन्तु प्रतिलोम-अनुलोम-विधिना 'विवहोतोत्पन्ना' इत्यनेन श्राद्धविधिः वर्णिता अस्ति।

निष्कर्षः (उपसंहारः):

वराहपुराणे भक्तिः एकं सर्वोच्चं तत्त्वं रूपेण प्रतिष्ठितम् अस्ति। पौराणिकधर्मानुसारं-

- भक्तिः मोक्षमार्गः
- सर्वकर्माणां साररूपा

भगवान्नारायणस्य सान्निध्यं प्राप्तुं साधनम्।एवं भक्तियुक्तजीवनं एव शाश्वतफलप्रदं इति वराहपुराणस्य निष्कर्षः।वराहपुराणे प्रतिपाद्यः धर्मः केवलं धार्मिककर्मसु निबद्धः न, अपि तु जनकल्याणाय प्रेरकः। दया, क्षमा, सत्य, दानं, तितिक्षा -एते गुणाः मानवतातत्त्वस्य आधाररूपेण स्थिताः।वराहपुराणकालीनसंस्कृतिः आध्यात्मिकतामयी, धर्ममूल्या-सम्पन्ना च आसीत्। तस्य प्रभावः आजापि भारतीयचिन्तनप्रणाली, सामाजिकसंरचना, मानवताभावने च दृश्यते। आधुनिकसंस्कृतिः तस्यैव परम्परायाः नवव्याख्या अस्ति, या वैश्विकदृष्ट्या मानवतायै च शान्तये समर्पिता। अतः एते द्वौ कालौ अपि विश्वशान्तेः च मानवविकासस्य प्रमुखाधारभूतौ एव।

"सत्यं वद धर्मं चर।"[14]

अनेन ज्ञायते यत्सत्यवादनं, धर्माचरणं च वैश्विकशान्तेः मूलाधारः।

"अहिंसा परमो धर्मः सर्वभूतेषु वर्तते।"[15]

अनेन प्रतिपाद्यते अहिंसा एव वैश्विकशान्तेः सर्वोत्तमं साधनम्।

वराहपुराणे एव "सर्वे भवन्तु सुखिनः" इत्यादि मन्त्रैः लोककल्याणम्, शान्तिः, परस्परसम्मानः च प्रतिपाद्यते।-

सन्दर्भः

1. पुराणम् ५३/७१
2. वराहपुराणम्
3. वराहपुराणम्

4. वराहपुराणम्

5. भगवद्गीता 4.13

6. वराहपुराणे 3.5.30

7. वराहपुराणे 2.22.11

8. वराहपुराणे 2.4.20

9. वराहपुराणे 1.7.23

10. वराहपुराणम् -2.6.15

11. वराहपुराणम्-1.3.9

12. वराहपुराणम् - 2.22.11

13. वराहपुराणम् - 2.6.15

14. वराहपुराणम्, अध्यायः-२

15. वराहपुराणम्, अध्यायः-१७

सन्दर्भ ग्रन्थसूची:

१. वराहपूपाणम्, वी.के चतुर्वेदी,34 .46, 1जून, 2014, पृष्ठसंख्या - 118।

२. अग्निपुराण : वेदव्यासः।

३. अग्निपुराण : के. एल. जोशी, प्रका-प्रोक्सिमल पब्लिकेशन, 27/28, शक्तिनगर, दिल्ली-110007।

४. ऐतरेयब्राह्मण : एस.के.एन.शास्त्री आनन्द आश्रम संस्कृत ग्रन्थावली, पूना-1896।

५. ऐतरेयोपनिषद : गीताप्रेस, गोरखपुर, सम्बत् - 2040।

६. ब्रह्माण्ड पुराण : वेंकटेश्वर प्रेस, बम्वई।

७. ब्रह्म वैवर्त पुराण : सम्पादक-जीवानन्द विद्यासागर, कलकात्ता, 1888।

Citation: **वाग्दी. र.,** (2025) "वराहपुराणे वर्णितपौराणिकधर्मानुसारेण भक्तितत्त्वम्, सामाजिकी जीवनचर्चा च", *Bharati International Journal of Multidisciplinary Research & Development (BIJMRD)*, Vol-3, Issue-07, July-2025.